

Okupacija ir kolaboravimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais

Antrojo pasaulinio karo metais Lenkijos valstybės teritorija buvo okupuota arba nacių, arba sovietų. Išimtį sudaro Rytų Lietuva, kurią sovietai buvo du kartus okupavę. Lietuvos padėtis tuo metu buvo kur kas sudėtingesnė. Lietuva patyrė sovietų okupaciją. Po šešių okupacijos savaičių, naudojantis įvairių tautybių Lietuvos piliečių kolaborantų paslaugomis, Lietuva buvo aneksuota ir jos teritorija prijungta prie Sovietų Sąjungos. Nebeliko Lietuvos valstybės. SSRS teritorijoje deklaruotas administracinis-teritorinis vienetas, vadintas Lietuvos SSR, nebuvo Lietuvos valstybė. Geriausiai tai rodo svarbiausios politinės jėgos – komunistų partijos padėtis: formaliai lyg ir atskira egzistavusi Lietuvos komunistų partija praktiškai veikė VKP(b) – vėliau SSKP – srities partinės organizacijos teisėmis, taip kaip Rusijos Smolensko ar Kazanės ir pan. srities komunistų organizacijos. Reikalo esmės nekeitė ir marionetinė Mečislovo Gedvilo vadovaujama sovietinė Lietuvos SSR vyriausybė, praktiškai neturėjusi veiksmų laisvės. Nėra prasmės kalbėti apie kokį nors Lietuvos sovietinį valstybingumą. Už visus nusikaltimus, tuo metu padarytus Lietuvoje, atsakomybė tenka Maskvai ir jos valią klusniai vykdžiusiai marionetinei vyriausybei. Kai reikėdavo atsakomybę už ką nors suversti mistinei liaudžiai, Kremlius prisidengdavo šios marionetės iškaba. Nuo pat okupacijos pradžios, dar toli iki aneksijos įforminimo, Lietuvos vidaus reikalų ministerija ir Valstybės saugumo departamentas faktiškai tapo Maskvos NKVD padaliniais; daugelis senųjų pareigūnų buvo suimti

ar atleisti, o jų vietas užėmė iš Rusijos atsiųsti pareigūnai ar Lietuvoje iki tol pogrindyje veikę įvairių tautybių Kominterno agentai. Šių represinių struktūrų veikla nuo tol neturėjo nieko bendra su Lietuvos valstybe. Per kelis mėnesius buvo suimti ar atleisti iš darbo Lietuvos policijos vadovai, dauguma eilinių policininkų – viešosios policijos pareigūnų. Buvo suformuoti nauji sovietinės milicijos kadrai, parinkti pagal sovietams tinkamą socialinę kilmę ir politinę ištikimybę okupantui. Greitai buvo atleisti ne tik apskričių viršininkai ir kiti apskričių institucijų vadovai, bet ir valsčių viršaičiai, netgi seniūnai. Visi jie buvo pakeisti sovietams patikimais ir ištikimais žmonėmis. Visos minėtos pareigūnų kategorijos ir sudarė sovietų režimo kolaborantų pagrindą. Tie žmonės buvo surinkti ne tautiniu, o lojalumo principu, pagal vienaip ar kitaip pademonstruotas kairiąsias pažiūras ar simpatijas sovietams. Nespėta per metus pakeisti visų eilinių tarnautojų.

Sovietų okupacinis režimas nuo vėliau jį pakeitusio nacių okupacinio režimo skyrėsi nebent tuo, kad režimo tikslai buvo dangstomi gražiais šūkiiais ir pažadais, o visa tai slėpė masinį žmonių naikinimą. Naciai savo tikslų nedangstė, bet apie juos nedaug tekalbėjo. Kita vertus, sovietai pakeitė administracijos aparatą – pirmiausia keitė ten dirbančius žmones, paskui ir visą administracijos struktūrą. Naciai iš esmės paliko veikti lietuviškąją administraciją.

1940–1941 m. Lietuvoje susiformavęs antisovietinis pagrindis nacių okupacijos metais transformavosi į antinacinį pasipriešinimo ju-

dėjimą. 1944 m. antroje pusėje, sovietinės re-okupacijos sąlygomis, tasai pagrindis peraugo į antisovietinį pasipriešinimą, virtusį partizaniniu karu. Lietuvos ypatybe galbūt ir buvo tai, kad čia okupaciniai režimai keitėsi, o pasipriešinimo okupacijoms sąjūdis iš esmės išliko tas pats.

Bendruose lietuvių ir lenkų istorikų renginiuose nederėtų nacių okupuotos Lenkijos priešpriešinti tų pačių nacių okupuotai Lietuvai ar atvirkščiai – Lietuvos Lenkijai. Tokie priešpriešinimai yra neracionalūs. Okupacija iš esmės niekuo nesiskiria, skiriasi tik okupacijos režimai. Tą pati valstybę okupantė, jeigu ji nesilaiko tarptautinių teisės normų, viename okupuotame krašte gali įvesti vienokį, o kitame – kiek kitokį okupacinį režimą. Neatkreipę į šį momentą reikiamo dėmesio, pernelyg supaprastinsime viename ar kitame okupuotame krašte vykusių procesų suvokimą. Tad okupacijos problemas svarstyti reikia remiantis ne priešpriešinimais, o palyginimais, atsižvelgiant į specifines ypatybes ir jas lėmusias priežastis. Aiškinantis kolaboravimo problemą okupuotame krašte derėtų išsiaiškinti politines okupavimo ypatybes. Šis momentas nebuvo būdingas Pirmojo pasaulinio karo okupacijoms, o išryškėjo tik Antrajame pasauliniame kare, kuriame abu agresoriai – ir naciai, ir bolševikai – dangstėsi ideologinėmis doktrinomis. Šitai sietina su okupuoto krašto gyventojų pasipriešinimo pobūdžio bei formų nagrinėjimu.

Lygindami Lietuvos ir Lenkijos okupaciją pirmiausia turėtume atkreipti dėmesį į okupantų skirtingumą, kuris nulėmė daugelį procesų, vykstančių okupuotuose kraštuose. Prieš Lenkijos valstybę karą pradėjo ir jos nepriklausomybę sunaikino nacistinė Vokietija, tam tikru momentu prie to prisidėjus bolševikinei Sovietų Sąjungai. Ir nacistinė Vokietija, ir Sovietų Sąjunga buvo Lenkijos priešininkės. Vis dėlto lenkų sąmonėje ir praktinėje veikloje pirmasis ir svarbesnis priešas buvo nacistinė

Vokietija, užpuolusi Lenkiją ir pažeidusi jos nepriklausomybę. SSRS lenkų ir jų valstybės požiūriu irgi buvo priešas, bet antrasis – po Vokietijos. Su Sovietų Sąjunga, natūraliai tapusia Lenkijos priešu, taktiniais sumetimais buvo galima koketuoti, pasinaudojant jos potencialu kovoje su svarbiausiu priešu, t. y. naciais. Dėstant šią skaičiuotę, visiškai antraeilium dalyku atrodo tai, jog dėl atsitiktinumo – Vakarų demokratijoms gelbstint savo kailį – Sovietų Sąjunga 1941 m. tapo antinacinės koalicijos dalyve. Prasidedant Antrajam pasauliniam karui SSRS buvo tokia pati karo sukėlėja kaip ir nacistinė Vokietija.

Lietuvos padėtis buvo diametraliai priešinga. Ją užpuolė, okupavo ir nepriklausomybę sunaikino bolševikinė Sovietų Sąjunga. Lietuvai tai buvo pirmas ir svarbiausias priešas, toks pats, koks lenkams tuo metu buvo Vokietija. Daugelio lietuvių sąmonėje toks anų laikų pirmojo priešų įvaizdis išliko iki šiol. Vokietija Lietuvos teritoriją okupavo po SSRS. Natūralu, kad ji tapo antruoju Lietuvos priešu, nes neleido atkurti nepriklausomybės ir įvedė savo okupacinį režimą.

Nekreipdami dėmesio į dviejų skirtingai suvokiamų priešų buvimą negalėsime tinkamai įvertinti savo žmonių elgesio okupacijos sąlygomis, netgi nesuprasime jo. Tokio neįvertinimo ir nesupratimo rezultatas – iškreiptas kolaboravimo vaizdas. Turėdami galvoje kelių priešų buvimą ir skirtingą jų išsidėstymą kitaip suvoksime lietuvių savivaldos administracijos buvimą. Tuomet galėsime tinkamai vertinti joje dirbusių žmonių veiklą.

Labai svarbus dalykas priskiriant ar nepriskiriant vietinėje savivaldos administracijoje dirbusius žmones kolaborantų kategorijai yra okupacinio režimo tipas. Bendruoju okupacinio režimo tipu reikėtų laikyti tokį režimą, kai okupantas iš esmės laikosi 1907 m. IV Hagos konvencijos dėl sausumos karo įstatymų. Tokį režimą naciai buvo įvedę Danijoje, Liuksemburge, Norvegijoje. Gana panašus

režimas buvo Belgijoje ir Olandijoje. Prancūzijoje nacių įvestas okupacinis režimas ne visai atitiko minėtą konvenciją, būta gana brutalių nukrypimų nuo jos normų elgsenoje su vietos gyventojais. Tai būtų antrasis nacių okupacinio režimo tipas. Lenkijos teritorijoje, įėjusiose į Generalinę guberniją, įvestas režimas gerokai skyrėsi nuo okupuotų kraštų Vakaruose nacių įvesto okupacinio režimo; jį sąlyginai būtų galima įvardyti kaip trečiąjį nacių taikyto okupacinio režimo tipą. Neužmirština ir tai, kad dalis Lenkijos teritorijos buvo aneksuota nelaukiant karo pabaigos ir prijungta prie reicho. Kaip ten sprendžiamos kolaboravimo problemos, tai jau lenkų istorikų reikalas.

Pagal mūsų sąlyginį skirstymą, Ukrainoje ir Baltarusijoje buvo ketvirtasis nacių okupacinio režimo tipas, kuriam būdinga okupanto sukurta neišbaigta vietinės savivaldos sistema. Penktajam nacių okupacinio režimo tipui reikėtų priskirti okupuotas Rusijos sritis su kukliomis nacių sukurtos vietinės savivaldos užuomazgomis.

Lietuvoje, panašiai kaip Latvijoje ir Estijoje, egzistavo dar vienas nacių okupacinio režimo tipas, kurio negalima sutapatinti nė su vienu iš minėtų penkių tipų.

Aiškinantis kolaboravimo klausimus būtina atsižvelgti į nacių įvesto okupacinio režimo tipą. Negalima vienu matu matuoti kolaboravimo mastų bei pobūdžio Lietuvoje ir Lenkijoje (Generalinės gubernijos teritorijoje), Lietuvoje ir Baltarusijoje, Lietuvoje ir Rusijoje. Sovietų represinės struktūros šiuo atžvilgiu nedarė jokio skirtumo. Istorikai neturėtų sekti jų pavyzdžiu.

Nacių okupacijos išvakarėse Lietuvoje vėlgi buvo susiklosčiusi kitokia visuomeninė politinė padėtis negu Lenkijoje, Baltarusijoje ar Rusijos srityse. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo išvakarėse Lietuva buvo aneksuota ir inkorporuota į SSRS sudėtį. Lietuvą Sovietų Sąjungos interesų sferai perleido na-

cistinė Vokietija, faktiškai pripažinusi aneksiją. Užtat pradėdama karą ir peržengdama sieną nacistinė Vokietija tarėsi įžengusi į SSRS teritoriją.

Sovietinė okupacija, valstybės griovimas, aneksija, represijos nulėmė Lietuvos žmonių antisovietinį pasipriešinimą. Sovietinės okupacijos metais Lietuvoje susiformavo labai išsiskojęs antisovietinis tautinis pagrindis, rengęs tautą ginkluotai kovai. Krašte tvyrojo kone visuotinis karo laukimas. Su artėjančio karo pradžia buvo siejama galimybė atsipalaiduoti nuo priklausomybės Maskvai, atkurti nepriklausomybę. Šiais laikais, turėdami dabartinę istorinę patirtį, žinodami slaptą Maskvos ir Berlyno sąmokslą, galime stebėtis to meto žmonių naivumu. 1941 m. žmonės nežinojo savo ateities, bet tikėjo ja. Per karo pradžios triukšmą ir suirutę tikėtasi išsivaduoti nuo bolševizmo, bet ne naujos okupacijos.

Panagrinėkime, kaip atsirado ir susiformavo lietuvių savivalda nacių okupacijos metais.

1941 m. birželio 23 d. rytą per Kauno radiją, pranešus Lietuvai apie sėkmingą antisovietinį sukilimą Kaune, buvo duotas ženklas sukilti visai Lietuvai – ne paremiant į Rytus besiveržiantį vermachtą, ne iš meilės naciams ir jų ideologijai, o kad būtų galima atkurti šalies nepriklausomybę. Orientuotasi į 1918 m. situaciją. Tą ankstyvą rytą Kauno radijas ne tik pranešė apie sukilimą Kaune, bet ir paskelbė nepriklausomybės atkūrimą bei Lietuvos laikinąją vyriausybę. Kai kurie tą dieną per radiją paskelbti atsišaukimai turėjo to meto konjunktūros atspalvių, bet visi jie buvo baigiami valstybingumo dvasia: „Tegyvuoją laisva ir nepriklausoma Lietuva! Viskas Lietuvai!“ Šie pareiškimai nebuvo nacių inicijuoti ar su jais suderinti. Priešingai, lietuvių politinės emigracijos viršūnės Berlyne dar likus savaitei iki karo pradžios buvo įspėtos, kad karui prasidėjus lietuviai jokia forma neskelbtų nepriklausomybės ar vyriausybės ir apskritai

būtų susilaikoma nuo politinių pareiškimų ar atsišaukimų į tautą. Lietuvos antisovietinis pagrindis tam nepakluso. Tai ne kolaboravimas su naciais, o veikiau savo požiūrio į Lietuvos ateitį išraiška, nesuderinta nei su Berlynu, nei su Maskva. Pasipriešinimo naciams čia kol kas taip pat nesama – pirmomis Vokietijos ir SSRS karo dienomis *vermachtas* buvo laikomas draugiška kariuomene, nes ji kovėsi su Lietuvą okupavusiais bolševikais.

Lietuvių vietinės savivaldos formavimosi pradžia sietina su sukilusio Kauno birželio 23 d. ryto atsišaukimais. Organizuotis, valdymo bei savivaldos institucijas atkurti ragino taip pat Aktyvistų fronto štabo atsišaukimas. Laikinoji vyriausybė pakvietė visus buvusius nepriklausomos Lietuvos įstaigų tarnautojus ir policininkus pagal galimybes grįžti į tas tarnybos vietas, kuriose jie dirbo 1940 m. birželio 15 d. Lietuvos žmonės, kurie nebuvo susidėję su sovietais, pasitikėdami Laikinosios vyriausybės kvietimu grįžo į buvusias pareigas arba į tas vietas, kuriose jie dirbo sovietmečiu, ir entuziastingai ėmėsi atkurti iki sovietinės okupacijos bei aneksijos veikusias savo valstybės institucijas. Niekas nemastė apie kolaboravimą su naciais – tikėjo Lietuvos valstybės atsikūrimu. Tuomet, per patį sukilimo ir visuotinio antisovietinio pakilimo įkarštį, ir buvo sukurti pagrindai būsimos vadinamosios lietuvių vietinės savivaldos, veikusios iki pat 1944 m. birželio pabaigos. Atsikūrė apskričių viršininkų įstaigos, apskričių, miestų, valsčių valdybos, kitos savivaldos institucijos, apskričių policijos vadovybė ir policijos nuovados. Vienos kūrėsi dar iki ateinant vokiečių kariuomenei, o kitos – jai jau įžengus į konkrečią vietovę.

Vermachto daliniai buvo sutinkami pagarbiai mandagiai, netgi entuziastingai. Negailėta gėlių. Kai kas prieš metus jų negailėjo ir sovietų tankams bei kavaleristų žirgams puošti. Taigi skirtumas tik tas, kad prieš metus gėlėmis puošė išvaduotojus nuo manomo kruvino fašistinio Smetonos reži-

mo, o dabar – nuo tikrai kruvino fašistinio-bolševikinio Stalino režimo. Stepono Batoro universiteto profesorius, buvęs rektorius Witoldas Staniewiczzius teigia, kad Vilniuje netgi žydai sveikinę įžengiančius vokiečių karius: „Lietuvės kiekviename žingsnyje rodė dėkingumą savo išlaisvintojams, netgi žydai, veikiau žydės, sveikino įžygiuojančius vokiečius su gėlėmis. Entuziazmas Lietuvoje iš tikrųjų buvo neregėtas“.

Lietuvoje tuomet kalbėta apie *kovą su bendru priešu* – bolševizmu, bet ne apie *bendrą kovą*. Niekas nė manyti nemanė, kad po kelių mėnesių prasidės masinės žydų skerdynės, nors ir buvo girdėję apie žydų izoliavimą bei jų gyvenimo suvaržymus Vokietijoje ir okupuotuose kraštuose.

Maždaug per 5–10 dienų nuo Vokietijos ir SSRS karo pradžios jau visur buvo atsikūrusios kitados nepriklausomoje Lietuvoje veikusios vietinio valdymo bei savivaldos institucijos. Dauguma jų tarnautojų – seni lietuvių administracijos darbuotojai. Šios institucijos Lietuvoje sulaukė visuotinio pripažinimo ir pritarimo, išskyrus komunistus ir kitus prosovietiškausi nusiėikusius piliečius. Tokių kai kur būta nemažai. Spartus ir sąlyginai sklandus periferinės administracijos atkūrimas buvo žmonių entuziazmo nuopelnas. Užtat ir atkūrę savivaldos institucijas Lietuvos piliečiai jautėsi vykdančios Laikinosios vyriausybės valią ir stengėsi savo veiklą organizuoti pagal Lietuvos Respublikos įstatymus.

Sužlugus viltims greitai atkurti nepriklausomybę, savivaldos institucijos veikė taip, kad kuo labiau sušvelnintų naujosios okupacijos poveikį krašto ūkiui ir gyventojams. Per visą nacių okupaciją jos mėgino kiek įmanoma globoti savo žmones, tenkinti jų poreikius. Sovietmečiu susikompromitavę, prosovietiškausi nusiėikę ir tai atvirai demonstravę žmonės, kaip sovietiniai kolaborantai, negalėjo pretenduoti net į tokią neretai trapią globą. Po 1941 m. birželio ir ypač liepos mėn. represijų ir toliau buvo suiminėjami įvairūs žė-

miausio rango sovietiniai pareigūnai, visokie prisiplakėliai ir siunčiami į darbus Vokietijoje (neretai jie patys užsirašydavo išvykti į darbus, kad išvengtų persekiojimų). Lėmė ne tautiniai, bet politiniai motyvai ir interesai.

Suprantama, kad jau pirmomis karo savaitėmis teko taikstytis su vokiečių karinės administracijos reikalavimais. Užtat labai greitai visuose miestuose ir apskrityse atsirado kaip du vandens lašai panašių nurodymų dėl žydų gyvenimo varžymų, pagaliau getų steigimo. Ne lietuvių savivaldos administracija juos sukūrė. Iš anksto parengtus tekstus atsivežė Kauno ir Vilniaus karo komendantai bei vietiniai komendantai provincijoje. Lietuvių administracijos fantazija nebuvo tokia laki. Vokiečių administracija visiškai ignoravo Laikinąją vyriausybę, bet užmezgė ryšį su atsikūrusiomis savivaldos institucijomis. Visiškai ignoruoti naujojo okupanto reikalavimus ar iš karto jiems atvirai priešintis nebuvo geriausia išeitis. Toks pasipriešinimas iš tiesų būtų buvęs unikalus Europoje, tačiau tai būtų tiesiog pseudodidvyriškumas – nacių okupacinės politikos esmės tai nebūtų pakeitę. Naciai paprasčiausiai būtų išvaikę tas institucijas ir sukūrę savo pagalbinį valdymo aparatą, kuriame tikrai būtų susitelkę tik naujojo okupanto talkininkai. Dėl to krašto žmonėms nebūtų buvę geriau.

Birželio sukilimas ir jo rezultatas – Lietuvos valstybingumo atkūrimo deklaravimas, Laikinosios vyriausybės paskelbimas – suardė nacių planus nuo pat pirmųjų žingsnių Lietuvą visais atžvilgiais laikyti sudedamąja Sovietų Sąjungos dalimi. Visas Lietuvoje buvęs turtas, kartu ir žemė, paskelbtas SSRS turtu, tapo vermachto trofėjumi ir dėl to virto reicho nuosavybe. Bet kurti kolaboracines valdymo struktūras kol kas nesiryžta. Atrodo, lietuvių savivaldos struktūrų sukūrimas ne pagal nacių sumanymus privertė juos taktiniais sumetimais bent laikinai pakoreguoti savo planus.

Nuo 1941 m. liepos 28 d. vietoj karinės okupacinės administracijos buvo įvesta nacių civilinė okupacinė administracija. Jai neliko nieko kita, kaip bent kol kas faktiškai pripažinti lietuvių savivaldos administraciją. Civilinės okupacinės administracijos vadovybei nepavykus Laikinąją vyriausybę paversti savo patikėtine ar kitokiu pavadinimu veikiančia talkininke, rugpjūčio 5 d. Lietuvos generalinis komisaras Adrianas Theodoras von Rentelnas šios vyriausybės nariams pareiškė, kad įvedus Lietuvoje civilinę vokiečių administraciją jų kaip ministrų darbas „turi būti laikomas baigtas“. Faktiškai vyriausybė mandagia forma buvo išvaikyta. Buvo išdėstytos nacių civilinės okupacinės administracijos gairės. Lietuvių institucijoms vadovauti buvo paskirti generaliniai tarėjai. Jie turėjo Kaune sukurti centrinės valdymo institucijas ir veikti generalinio komisaro vadovaujami bei smulkmeniškai prižiūrimi. Birželio sukilimo dienomis sukurtos institucijos nebuvo panaikintos, bet ir formaliai nebuvo įtrauktos į vietinės savivaldos sistemą. Šiose lietuvių institucijose nebuvo pakeisti nei tarnautojai, nei vadovai. Nebuvo pakeisti netgi svarbiausi lietuvių administracijos pareigūnai – apskričių viršininkai.

Nacių statytinių viršūnėle papildytos lietuvių savivaldos institucijos išliko, tad nuo 1941 m. liepos pabaigos–rugpjūčio pradžios faktiškai Lietuvoje egzistavo ne nacių sukurta lietuvių vietinės savivaldos sistema. Tik oficialiai ji nebuvo įteisinta. Aukščiausius nacių pareigūnus kurį laiką aiškiai buvo sutrikdę lietuvių politiniai akibrokštai pirmomis karo dienomis. Nenorėta nei priimti lietuvių pasirinktos reicho kovai su bolševizmu apskritai palankios nepriklausomybės krypties, nei imtis represijų prieš pačių lietuvių atkurtas struktūras. Reicho vadovybė svyravo dėl Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose atsikūrusių ar atnaujintų savivaldos institucijų tolesnio likimo.

Rugpjūčio mėn. naciai Lietuvoje mėgino įdiegti savo sumanytą periferinio valdymo sistemą, sureikšmindami valsčių viršaičių ir ypač kaimų seniūnų instituciją. Seniūnai būtų tapę svarbiausiais „savivaldos“ pareigūnais. Ši tą naciai padarė. Faktiškai viršaičių darbą ir toliau reguliavo apskričių viršininkai, o seniūnų – viršaičiai. Beje, nacių okupuotose Baltarusijos ir Rusijos srityse kaimų seniūnų institucija taip ir buvo sureikšmintą, nes ten neturėta ką atkurti. Kaimų seniūnai ir miestų burmistrai ten buvo svarbiausi administracijos pareigūnai šalia nacių pareigūnų ir policijos. Seniūnijų ir seniūnų valdymo sistemą naciai, matyt, buvo sugalvoję visai formaliai SSRS teritorijai. Tad jau pats senosios savivaldos sistemos ir apskričių viršininkų įstaigų Lietuvoje atkūrimas ir šios sistemos išlaikymas buvo veikiau rezistencinis, o ne kolaborantinis žingsnis.

Tik 1941 m. spalio pabaigoje, vermachtui jau stringant pamaskvės pelkėse, naciai pagaliau apsisprendė Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose nenušalinti vietinės administracijos ir nelaikyti vien vokiečių okupacinės administracijos su burmistru, viršaičių ir kaimų seniūnų institucija, o palikti vietinę savivaldą, kurios veiklą vokiečių okupacinė administracija tik griežtai prižiūrėtų. Įžvalgesni reicho pareigūnai suvokė, kad geriau toleruoti lietuvių ir kitų baltijiečių administracijos aiškų mėginimą palaikyti savo žmones, kartu negailėstingai kovojant su bolševizmo agentūra ir visomis jos reikimosi formomis, negu eskaluoti kasdienę atvirą priešpriešą baltijiečiams. Į tokią delikačią tarpinę padėtį patekusi lietuvių vietinė savivalda išbuvo 8 mėnesius. Tik 1942 m. kovo 7 d. Alfredas Rosenbergas pasirašė slaptą potvarkį dėl vietinės savivaldos Lietuvoje ir kituose Baltijos kraštuose įteisinimo. Nacių institucijos apygardose ir apskrityse privalėjo ne tiek imtis konkreto darbo, kiek apskritai vadovauti lietuvių administracijos darbui ir ją prižiūrėti. Manytume, kad

šis A. Rosenbergo potvarkis buvo didelis žingsnis atgal nuo nacių sugalvotos administravimo sistemos. Naciai suvokė, kad geriau taktiškai laviruoti tarp savų strateginių užmojų ir lietuvių savivaldos negu pašalinti vietinę administraciją ir patiems valdyti kraštą. Tam naciams būtų prirėkę labai daug papildomų pajėgų. Galėjo būti ir kitų nemalonių padarinių. A. von Rentelno 1943 m. birželio 1 d. potvarkis dėl vietinės savivaldos lyg ir nedavė nieko nauja, bet jis svarbus tuo, jog dar kartą įtvirtino lietuvių vietinės savivaldos *status quo*. 1943 m. pradžioje lietuvių savivaldos įstaigose dirbo per 33 tūkst. tarnautojų: apskričių įstaigų darbuotojų, valsčių viršaičių ir kitų valsčių valdybų darbuotojų, seniūnų, viešosios policijos tarnautojų (jų buvo apie 6000) ir kitų.

Lietuvių administracija nuo pat savo veiklos pradžios atvirai nedemonstravo priešiško ar bent nepalankumo nacių okupantams, bet pagal išgales visokeriopai stengėsi apsaugoti savo žmones nuo galimų represijų, sušvelninti okupacinį režimą. Nemažai savivaldos tarnautojų įstojo į įvairias lietuvių antinacinio pasipriešinimo pagrindines organizacijas ar bent rėmė lietuvių tautinį antinacinį pasipriešinimą. Iš šalies atrodė, kad lietuvių savivalda ištiesai kolaboruoja su nacių okupacine administracija, o iš esmės ji laikėsi rezistencinių pozicijų. Vietinės savivaldos tarnautojų, kaip ir daugumos lietuvių, elgseną formavo gana gausi antinacinė lietuviška spauda. Ji stiprino rezistencines nuotaikas. Jei ne lietuvių savivaldos bei viešosios policijos pritarimas, parama ir tiesioginis dalyvavimas, tai lietuvių tautinio nepriklausomybinio pagrindžio spauda nemažais tiražais nebūtų taip sklandžiai sklidusi po Lietuvą.

Tik sutelktomis lietuvių antinacinio pagrindžio, savivaldos tarnautojų pastangomis, palaikant ar bent tyliai pritariant lietuvių viešosios policijos pareigūnams, pavyko Lietuvoje iš esmės sužlugdyti visas nacių skelbtas

mobilizacijas į įvairias karines formuotes, taip pat į nacių planuotą SS lietuvių legioną. Dideliu mastu buvo neutralizuoti ir nacių bandymai paimti iš Lietuvos kuo daugiau darbo jėgos reichui. Savivaldos pareigūnai neretai balansuodavo ties riba – lyg ir demonstravo savo pastangas, bet kartu rodė bejėgiškumą.

Būtent lietuvių savivaldai pavyko išsaugoti švietimo sistemą – pradines ir vidurines mokyklas. Mokymo programos ir turinys nebuvo palenkta nacių ideologijai. Praktiškai išliko toks mokyklų tinklas, koks buvo 1940–1941 mokslo metais. Savivaldos rezistencijos visuotinumą, ko gero, labiausiai atskleidė išsaugota švietimo sistema ir mokymo turinys. Ne paslaptis, kad lenkų ginkluotasis pasipriešinimo sąjūdis nemažai nuveikė griaudamas kaimų pradinių mokyklų tinklą Rytų Lietuvoje. Terorizuojami mokytojai kai kur į darbą atvažiuodavo tik policijos pareigūnų lydimi, nes bijodavo nakčiai likti kaimuose. Naktimis kaimų mokyklėlėse buvo naikinamas ir taip skurdus jų inventorių bei mokymo priemonės. Buvo deginami mokyklų pastatai.

Populiari vietinės savivaldos pareigūnų, kaip ir daugumos lietuvių, priešinosi forma buvo nacių reikalavimų vykdymo sabotžas – lėtas, bet atkaklus ir kryptingas. Būda vo įspėjama apie įvairias nacių ūkio pareigūnų revizijas kaimuose. Pro pirštus žiūrėta į aiškiai neteisingą pasėlių plotų bei gyvulių skaičiaus deklaravimą surašinėtojams. Sovietmečiu plačiai eksploatuota ano meto statistika apie ryškų pasėlių plotų bei galvijų, kiaušinių, avių, naminių paukščių skaičiaus mažėjimą kasmet rodo ne tiek ūkio nuosmukį nacių okupacijos metais, kiek vietinės savivaldos dangstomą žmonių ekonominę rezistenciją. Tarnautojai ir policininkai įspėdavo žmones apie pavojų. Jų perspėjimai daug ką apsaugojo nuo areštų. Nacių reikalavimus klusniau vykdžiusius savivaldos tarnautojus įspėdavo pagrindžio spauda, reikalaujama susilaikyti nuo pernelyg uolios tarnavimo okupantams.

Antinacinę lietuvių rezistenciją palaikė visa lietuvių savivalda. Valsčių viršaičiai ir kaimų seniūnai praktiškai nebūtų galėję dirbti, jei būtų tapę klusniais nacių talkininkais. Visiškai kitas buvo Maskvos inspiruoto ir palaikomo sovietinio pasipriešinimo sąjūdžio, daug kur peraugusio į banditizmą, požiūris į lietuvių savivaldą. Pagal jį, su naciais kolaboravo visas lietuvių rezistencinis sąjūdis, nes jis neatitiko Maskvos interesų ir jos reokupacinių planų.

Prie nacių kolaborantų galima priskirti (su tam tikromis asmeninėmis išimtimis) tik aukščiausią tos savivaldos grandį, kurią sukūrė patys naciai, t. y. generalinių tarėjų įstaigas, vadintas vadybomis.

Sudėtingiau buvo 1941 m. vasarą lietuvių institucijas atkurti Rytų Lietuvoje. Tam būta pakankamai svarių priežasčių. Per septynis su puse mėnesio 1939–1940 m. lietuvių administracija čia nebuvo spėjusi suleisti šaknų. Jos tarnautojai čia buvo labiau nukentėję 1940–1941 m. nuo NKVD represijų negu kitose Lietuvos vietovėse. Visi jie čia buvo nauji žmonės, atsikėlę iš kitur, tad labiau pastebimi tarp vietos gyventojų. Kitur Lietuvoje sovietinėms represijoms būta didelio pasirinkimo, o čia tuos lietuvių nacionalistus galima suskaičiuoti ant pirštų. Dauguma buvusių Lenkijos tarnautojų ar šiaip visuomenės aktyvistų jau buvo pritilę, lyg ir iš akiračio pasitraukę, kai kurie netgi represuoti 1939 m. rudenį. Tad sovietinių represinių struktūrų dėmesys buvo sutelktas į negausius Lietuvos įstaigų tarnautojus. Be to, jie dar pateko ir į vietinių skundikų akiratį. Tad Rytų Lietuvoje, ypač periferijoje, suimta, ištremta su šeimomis, sovietų sušaudyta pirmomis karo dienomis santykinai kur kas daugiau įvairaus lygmens tarnautojų negu kitur Lietuvoje. Pavyzdžiui, Rytų Lietuvoje į darbą sugrįžo tik 25 proc. policininkų, tarnavusių čia iki 1940 m. birželio 15 d. Gana svarbi priežastis buvo ir ta, kad Rytų Lietu-

voje, išskyrus Vilnių, Marcinkonis, Druskininkus ir kai kurias Švenčionių apskrities vietas, nevyko Birželio sukilimas, nebuvo įžiebtas entuziazmas atkurti Lietuvos valstybės institucijas.

Dėl lietuvių savivaldos tradicijos stygiaus Rytų Lietuvoje ir dėl kitų minėtų priežasčių čia 1941 m. vasarą ne visur buvo atkurtos lietuviškosios valdymo bei savivaldos institucijos. Vilniuje birželio 24 d. susikūrė Vilniaus miesto ir apskrities piliečių komitetas (vietoj apskrities savivaldybės), vėliau vadinęsis Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetu. Druskininkuose susikūrė miesto ir valsčiaus komitetas, nes čia apskritai niekuomet nėra buvę lietuviškos valsčiaus savivaldybės. Gal normaliau administracijos reikalai klostėsi Švenčionyse, Švenčionėliuose, Trakuose, Valkininkuose, Varėnoje ir Eišiškėse.

Mes suvokiame, kad Rytų Lietuvoje, kur daug gyventojų buvo nusiteikę prolenkiškai, dalyvavo lenkų pasipriešinimo sąjūdyje ar bent pritarė jam, kur lietuvius neretai laikė okupantais ir gretino juos su naciais, požiūris į lietuvių savivaldą ir viešąją policiją iš esmės buvo neigiamas. Suvokiame, bet nepateisiname, nes žinome tikrąją priežastį. Ten vietinės savivaldos ir viešosios policijos darbas pirmiausia buvo trukdomas dėl to, kad tose institucijose dirbo beveik vien lietuviai. Kolaboravimo su naciais mitas čia neretai buvo priedanga. Juk net lietuviškos pradžios mokyklos 1944 m. pradžioje Rytų Lietuvoje buvo uždaromos jėga. Tad ne kolaboravimas su naciais čia buvo svarbiausia.

Lenkiškos politinės orientacijos žmonėms pavyko įsitvirtinti Rytų Lietuvos valstybinių ūkių valdymo sistemoje. Neteko girdėti, kad tie žmonės būtų skiriami prie kolaborantų, nes sprendžiama pagal galutinę tikslą. Jie buvo susiję su lenkų pogrindžiu. Vilniaus apygardos komisariato teritorijoje buvusių dvarų, tapusių naciams pavaldžiais valstybiniais ūkiais, valdytoju naciai paskyrė bene iš Lietuvos kilusį Vladislavą Komarą. Jam pavyko

daugumos dvarų ir dvarelių tiesioginiais valdytojais paskirti vietinius lenkus, neretai netgi tų dvarelių savininkus. Kituose Lietuvos apygardų komisariatų dvaruose paprastai tvarkėsi iš reicho atsiųsti valdytojai. V. Komaro vadovaujami dvarų valdytojai savo pozicijas irgi kiek galėdami panaudojo lenkų visuomenės dalies interesams – padėjo aprūpinti maistu Vilniaus lenkų inteligentiją, vėliau tiekė maistą Armijos krajos (AK) daliniams. Lenkai teisingai tų struktūrų žmones priskiria rezistentų, o ne kolaborantų kategorijai. Mes nematome jokio pagrindo piktintis tuo, kad lenkams pavyko užimti šią nišą okupaciniuose struktūrose ir panaudoti ją lenkų naudai. Taip pat nelinkę laikyti nacių kolaborantais daugybės Vilniaus lenkų, dirbusių įvairiose nacių karinės paskirties institucijose toli gražu ne paprastais darbininkais.

Nemažai lenkų inteligentų, mokančių vokiečių kalbą, Vilniuje dirbo vertėjais vokiečių karinėse statybose ir ūkinėse institucijose. Lenkai tose kontorose dirbo technikais ir pan. Jie tikriausiai nebuvo kolaborantais, nors iš esmės dirbo karinio pobūdžio darbus. Toks požiūris turėtų būti taikomas ir lietuvių savivaldos vertinimams, kadangi savivaldos institucijose dirbę žmonės siekė jas panaudoti valstybės atkūrimo labui, o ne talkininkavimui naciams. Kita vertus, lietuvių savivaldos tarnautojai bei viešosios policijos pareigūnai Rytų Lietuvoje pirmiausia stengėsi palaikyti ir globoti savus, t. y. lietuvius. Vargu ar galėjo būti kitaip. Juk V. Komaro vadovaujama dvarų administracija nerėmė maistu Vilniaus lietuvių. Be abejo, Vilniaus lenkai okupacijos metais puikiai suvokė, kad savi pirmiausia palaiko savus. Jei lenkai būtų įsitvirtinę vietinės savivaldos institucijose Rytų Lietuvoje, tai jas irgi būtų panaudoję savoms tautinėms reikmėms. Jie būtų darę viską, kad išstumtų iš čia lietuvius.

Rytų Lietuvoje dar iki karo tvyrojusi politinė ir tautinė įtampa nacių okupacijos metais vis stiprėjo. Lietuvių ir lenkų bendruome-

nės, turėdamos skirtingas politinės ateities vizijas, užsisklendė savyje, suvešėjo priešiškus. Dėl to kaltos abi pusės.

Nereikia užmiršti, kad nacių okupacijos pradžioje lenkai Rytų Lietuvoje turėjo vilčių sukurti lenkų vietinę savivaldą vietoj lietuvių. Tokias viltis gal net pakurstydavo kai kurie nacių karinės administracijos pareigūnai. Ar tokiu atveju jau nebūtų balansuojama tarp kolaboravimo ir rezistencijos?

Ne tik Vilnius, bet ir visa Rytų bei Pietryčių Lietuva jau pirmomis nacių okupacijos dienomis pateko į *vermacht* Centro armijų grupės karo komendantūros jurisdikciją, o visa kita Lietuvos teritorijos dalis buvo pavaldi Šiaurės armijų grupės karo komendantui. Gal net neatsitiktinai Vilniuje įsikūrusios karo lauko komendantūros, kuriai buvo pavaldžios visos Rytų Lietuvos teritorijoje buvusios vietinės komendantūros, vadovu buvo paskirtas plk. lt. Adolfas Zehnpfennigas, kilęs iš Poznanės. Jis labai daug prisidėjo drumsčiant vandenį Vilniuje, toliau kiršinant lietuvius ir lenkus, o pats protegavo pastaruosius. Sukiršintus gyventojus lengviau valdyti. Ne be komendantūros nurodymo vietiniams komendantams buvo nušalinta Druskininkuose susikūrusi lietuvių vietinė administracija. Trukdyta steigti lietuviškąsias institucijas Šalčininkuose, Dieveniškėse ir netgi Švenčionyse. Pagaliau visose šiose vietovėse lietuvių savivaldos administracija bei viešoji policija buvo nušalinta ir pakeista lenkų savivaldos administracija, nors ir neilgam. Lenkų savivalda ėmėsi čia įvairių antilietuviškų akcijų: sodino daboklėn žmones pagal tautybę, o ne už politinę veiklą sovietmečiu. Karinė nacių administracija visur buvo įsakiusi atiminėti radijo aparatus iš žydų ir lenkų, o čia liepė juos atimti iš žydų ir lietuvių. Rytų Lietuvoje 1941 m. liepos mėn. būta įvairių provokacinių išpuolių prieš lietuvių viešąją policiją, savivaldos pareigūnus. Ir vėliau, įsigalėjus nacių civilinei okupacinei administracijai, tiek Vilniaus apygardos komisaras Hors-

tas Wulffas, tiek Vilniaus miesto komisaras Hansas Hingstas neretai laviruodami toliau kiršino lenkus ir lietuvius.

Lygindami lenkų autorių tiek amžininkų rašinius, tiek vėlesnių laikų istorikų veikalus matome aiškia tendencija – Rytų Lietuvą Antrojo pasaulinio karo metais laikyti integralia Lenkijos valstybės dalimi su visais iš to kylančiais padariniais. Vis dėlto autorius autoriui nelygu. Palyginkime dviejų Stepono Batoro universiteto profesorių – jau minėto W. Staniewicziaus ir Konrado Gorskio istorijos apybraižas („Vilnius Antrojo pasaulinio karo metais“ ir „Lietuva Antrojo pasaulinio karo metais“). Pirmasis autorius, jausdamasis Lenkijos piliečiu ir patriotu, gana santūriai aprašo situaciją, užsimena ir apie „tautinį stumdymąsi“ dėl vietinės savivaldos. Kita vertus, W. Staniewiczius – Lietuvos bajoras nuo Pivašiūnų. K. Gorskis, kurį su Lietuva sieja tik tai, kad dirbo Stepono Batoro universitete, itin emociškai aprašo lietuvių ir lenkų santykius Vilniuje 1939–1943 m., būtas ir nebūtas lietuvių skriaudas lenkams, kad lietuviai engė lenkus ir niokojo Vilniaus politinį, ūkinį ir kultūrinį gyvenimą. Neužmirštas ir lenkų išstūmimas iš vietinės savivaldos, didelio valdininkų būrio likimas. Kita vertus, kodėl minimalius etatus turinčiai lietuvių savivaldai turėjo rūpėti nelabai draugiškai nusiteikusių 30 tūkst. buvusių Vilniaus lenkų valdininkų likimas? Šiam autoriui, kitaip negu W. Staniewicziumi, netgi priimtinas Lietuvos inkorporavimas į Sovietų Sąjungą.

Pagal 1907 m. IV Hagos konvenciją dėl sausumos karo įstatymų, okupantas privalo palikti vietinės administracijos institucijas ir sudaryti joms veikimo sąlygas. Lietuvoje nacių okupacinis režimas skyrėsi nuo kitų Rytų kraštų režimo tuo, kad čia buvo paliktos veikti judant frontui atsikūrusios vietinio valdymo bei savivaldos institucijos, buvusios Lietuvoje iki 1940 m. birželio 15 d. sovietinės okupacijos. Jos iš esmės veikė pagal Lietuvos įstatymus ir ankstesnius savo reglamentus,

kiek tai neprieštaravo karo meto aplinkybėms. Lietuvoje liko galioti įstatymai, veikę iki 1940 m. birželio 15 d., taip pat du sovietiniai įstatymai (dėl civilinės metrikacijos ir šeimos bei santuokos), 1943 m. pakeisti atitinkamomis reicho normomis. Kartu veikė keli reicho įstatymai ir gausybė nacių civilinės okupacinės administracijos potvarkių. *De facto* buvo paliktos galioti sovietinių nacionalizacijos įstatymų normos, kurios vėliau iš dalies buvo pakeistos. Visa tai leidžia teigti, kad Lietuvoje, panašiai kaip ir kitose Baltijos šalyse, naciai buvo įvedę šiek tiek kitokį režimą nei kituose okupuotuose kraštuose.

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad Lietuvoje tuomet buvo bent penki antinacinio pasipriešinimo sąjūdžiai: lietuvių tautinis, lenkų tautinis, žydų, prosovietinis ir sovietinis. Jie skyrėsi ne tik tautine, bet ir valstybine orientacija. Tai irgi Lietuvos gyvenimo realiųjų ypatybė nacių okupacijos metais. Neabejotina, kad tiek karo metais, tiek dabar lietuviams svarbiausias yra lietuvių tautinis pasipriešinimo sąjūdis, nes jis išlaikė Lietuvos

valstybės idėją. Visi kiti puoselėjo kitas politines vertybes.

Mūsų manymu, suderinti lenkų ir lietuvių istorikų pozicijas daugeliu Antrojo pasaulinio karo istorijos ir ypač antinacinio pasipriešinimo klausimų trukdė ir tebetrukdo mažiausiai penki momentai, kitados itin stipriai veikę ir lietuvių, ir lenkų visuomenės nuomonę.

Atkreiptinas dėmesys ir į tai, jog lietuviai karo metais neturėjo egzilinės vyriausybės. Sovietinės marionetinės vyriausybės, rezidavusios Penzoje, vėliau Maskvoje, mes nelaikome Lietuvos valstybės vyriausybe. Ji Lietuvai neatstovavo ir Lietuvos reikalų netvarkė. Už ją tai darė Maskva, retsykais ją panaudodama kaip kamufliažą.

Visi šie momentai, mūsų manymu, turėjo ir tebeturi lemiamą reikšmę vertinant lietuvių savivaldos nacių okupacijos metais vaidmenį. Vertindami jį ir lietuvių savivaldos vietą lietuvių antinaciniame pasipriešinime mes linkę atsparos tašku laikyti Birželio sukilimą ir jo padarinius. Šiuo aspektu reikėtų skirti kolaboravimą su naciais nuo pasipriešinimo.